

Kirkko ja juutalaisuus -työryhmän opintomatka Varsovaan 7.–10.12.2025

MATKARAPORTTI

Työryhmä toteutti tämän toimikauden opintomatkan Puolan pääkaupunkiin Varsovaan 7.-10. joulukuuta 2025. Matkalle osallistuivat työryhmän jäsenet *Harriet Haras, Daniel Weintraub, Pekka Lindqvist, Anu Antikainen, Ilona Blumgrund, Jussi Ikkala, Tomi Karttunen* ja *Laura Huovinen*. Matkan tarkoituksena oli syventää työryhmän jäsenten perehtyneisyyttä juutalaisuuden historiaan, nykypäivään ja juutalais-kristilliseen vuoropuheluun sekä vahvistaa yhteyksiä näillä alueilla toimiviin tutkijoihin, yhteisöihin ja kirkollisiin tahoihin.

Varsova on kohteena historiallisesti ja nykyhetkessä poikkeuksellisen merkittävä. 1800-luvulla suurin osa maailman juutalaisista asui Puolassa, ja toisen maailmansodan aikana kaikki tuhoamisleirit sijaitsivat maan alueella. Vain noin 10 % alueen yli 3 miljoonasta juutalaisesta säilyi hengissä - suurin osa heistä, koska olivat Puolan ulkopuolella kuten pakkosiirrettyjä Neuvostoliittoon. Ilahduttavasti Puola on jälleen elävän juutalaisen kulttuurin ja yhteisöelämän keskus sekä merkittävä paikka juutalais-kristillisen dialogin näkökulmasta. Elpymisen tarinaan ja sen osittaiseen haurauteen oli ja on kiintoisaa ja opettavaista perehtyä.

Opintomatkan ohjelma sisälsi tapaamisia ja vierailuja, joiden myötä perehdyttiin juutalaisuuden historiaan ja nykyisyyteen, uskontojen väliseen vuorovaikutukseen sekä kirkkojen rooliin dialogin rakentajina ja osapuolina. Matkan aikana tavattiin myös paikallisen luterilaisen kirkon edustajia piispa Jerzy Samiecin johdolla.

SUNNUNTAI 7.12. (säilynyt synagoga ja ortodoksijuutalaisuus tänään)

Ryhmä saapui Varsovaan sunnuntaina iltapäivällä. Ohjelma alkoi välittömästi vierailulla ortodoksijuutalaisessa Nożyki-synagogassa ja tapaamisella rabbi Yitzhak Rapoportin kanssa. Nożyki-synagoga on valmistunut vuonna 1909 ja on ainoa läpi natsimiehityksen ajan ehjänä säilynyt edelleen sakraalikäytössä oleva synagoga. Synagoga säilyi, koska sodan vuosina natsimiehittäjät löysivät sille hyötykäyttöä hevostallina. Synagoga restauroitiin 80-luvulla. Rabbi Rapoport kuvasi Varsovan juutalaisyhteisön elämää, hallinnollista rakennetta ja historiaa.

Rapoport ei ole itse varsinaisesti paikallisen juutalaisyhteisön palkkaama, vaan israelilaisen järjestön työhön lähettämä. Itselleen erityisen läheiseksi työmuodoksi hän kuvasi seurakunnan aktiivisimman joukon muodostavaa “miestenpiiriä”, joka kokoontuu ahkerasti synagogassa hänen johdollaan muun muassa Tooraa opiskelemaan. Hänen näkynsä on juutalaisyhteisön rakentaminen, jossa vähälukuisuudesta huolimatta Tooran opiskelu toteutuu päivittäin eräänlaisena juutalaisyhteisön läsnäolon tuntomerkinä. Hänellä oli kokemusta myös Wrocławin alueen, vanhan puolanjuutalaisten vahvan alueen, juutalaisesta seurakunnasta. Rabbi Rapoport henkilöi myös niitä Puolan juutalaisia, jotka joutuivat pakenemaan 1968

kommunistien antisemitistisen kampanjan myötä Ruotsiin ja Tanskaan. Tukholmassa on tätä perua varsin vahva entisten puolanjuutalaisten yhteisö.

MAANANTAI 8.12. (juutalaisten de-assimilaatio, Polin-museo, reformijuutalaisuus)

Maanantaiaamun ensimmäinen ohjelma oli tapaaminen professori *Stanislaw Krajewskin* kanssa. Krajewski on eläköitynyt Varsovan yliopiston filosofian professori, jolla on ollut keskeinen rooli paitsi Puolan juutalaisuuden tutkimuksessa, myös sen uudelleen elävöittämisessä. Prof. Krajewskin esityksen teemana olivat erityisesti Puolan juutalaisuuden vaiheet II maailmansodan jälkeen ja varsinkin ns. Puolan juutalaisuuden *renessanssi*, jota Krajewski hahmotteli termin *de-assimilaatio* kautta. Tämä viittaa kehityskulkuun, jossa juutalaisyhteisö kasvaa ja elinvoimaistuu sellaisten henkilöiden kautta, jotka ovat kommunistivallan aikana menettäneet kokonaan juutalaisen identiteettinsä ja kaikki käytännön sidokset juutalaiseen elämään, mutta ovat löytäneet tai löytämässä juutalaisen identiteettinsä uudelleen. Hän on kuvannut Puolan juutalaisuuden sodan jälkeistä historiaa uusimmassa teoksessaan *Small Numbers, Big Presence: Jews in Poland after World War II* (Peter Lang, 2024) sekä esim Contemporary Jewry -aikakausjulkaisussa vuonna 2023 ilmestyneessä artikkelissaan *The Concept of De-assimilation: The Example of Jews in Poland* (<https://doi.org/10.1007/s12397-023-09532-8>). Krajewski on myös aktiivinen toimija International Council of Christians and Jews -järjestössä (ICCJ), ja hän on ollut Puolan Council of Christians and Jews -järjestön (CCJ) perustaja ja pitkäaikainen varapuheenjohtaja. Hän sivusi esityksessään myös CCJ:n toimintaa Puolassa.

Krajewski kertoi, miten maaliskuun 1968 opiskelijamielenosoitukset ja antisemitistinen kampanja, jonka seurauksena monet jäljelle jääneistä Puolan juutalaisista emigroituiivat ennen muuta Skandinaviaan, oli merkittävä ja suuntaa näyttänyt sukupolvikokemus myös hänen juutalaiselle identiteetilleen. 1970-luvulla Puolan juutalaisuus oli häviämässä ja juutalaiset aiheet tabu, tuntematon osa historiaa ja nykypäivää. 1980-luvulla kommunistisen järjestelmän destabilisoituessa vain harvat juutalaistaustaiset aktivoituivat uskonnollisesti. He olivat hyvin assimiloituneita. 1989 tilanne ja ilmapiiri vapautui. Hitaan ja kivuliaan deassimilaatioprosessin seurauksena juutalainen puoli puolalaisesta identiteetistä on vahvistumassa joidenkin aiemmin juutalaisesta taustastaan tietämättömien keskuudessa. Lähes kaikki Puolan uskonnollisesti aktiiviset juutalaiset tulevat assimiloituneesta taustasta. Jiddish ei kielenä enää elä maassa. Erityisesti amerikkalaisten tukijoiden ”maahantuoma juutalaisuus” ei perustu paikalliseen sanastoon, traditioihin, perintöön jne. vaan on muokkautunut Yhdysvaltoihin aikanaan muuttaneiden juutalaisten mukana. Alkuperäisestä puolalaisesta juutalaisuudesta on jäljellä vain pienen pieni osa.

Krajewski viittasi historiakatsauksessaan myös 1980-luvun taitteen merkittävään ilmiöön: Katolisen kirkon ollessa ainoa vastavoima kommunistijärjestelmälle ja katolisten lehtien ollessa ainoita vapaamman ilmaisun kanavia, myös juutalaiset intellektuellit löysivät ilmaisukanavan katolisessa mediassa. Katoliset lehdet, kuten *Wież* (jonka päätoimittajaan ryhmä myöhemmin tutustui), julkaisivat myös ulkomaisten juutalaisten ajattelijoiden ja yhteiskunnallisten vaikuttajien tekstejä.

Myöhemmin samana päivänä ryhmä tutustui Puolan juutalaisuuden pitkään historiaan keskiajalta aina nykypäivään saakka esittelevään *Polin-museoon* (<https://polin.pl/en>). Museon

koko on valtaisa, ja iltapäivän neljä tuntia eivät likimainkaan riittäneet edes museon perusnäyttelyn perusteelliseen läpikäyntiin. Mielenkiintoisen linkin päivän aiempaan ohjelmaan muodosti se, että Puolan nykypäivän juutalaisuutta koskevan osan tekstit ovat aiemmin samana päivänä tavatun professori Krajewskin laatimia. Suomalaisittain mielenkiintoisen lisämausteen tuo lisäksi se, että itse museorakennus on suomalaisen arkkitehtitoimiston luomus.

Aiemmin historiallinen Puola-Liettua oli tunnettu “juutalaisten paratiisina” (Paradisus Iudaeorum), jossa heillä oli laaja itsehallinto ja kuninkaan suojelu. Kun valtion keskusvalta heikkeni, myös tämä suojelu mureni. Juutalaisten aseman heikkeneminen Puola-Liettuassa kytkeytyi suoraan valtakunnan sisäiseen epävakauteen, taloudelliseen kriisiin ja uskonnollisen ilmapiirin kiristymiseen 1600-luvun puolivälistä alkaen. Koska meillä tunnetaan suhteellisen huonosti varsinkin valtaväestön keskuudessa Puolan juutalaisten kohtaloiden tausta, selostettakoon tässä historiallisten vaiheiden pääpiirteet, jotka osaltaan johtivat myös 1900-luvun ja tämän päivän antisemitismiin holokaustikokemuksista huolimatta. Keskeisimmät syyt juutalaisten aseman historialliseen heikkenemiseen olivat:

1. Hmelnitskin kapina ja väkivaltaisuudet (1648) ukrainalaisten kasakoiden ja Bohdan Hmelnitskin johdolla. Kasakat nousivat puolalaista aatelistoa vastaan, mutta viha kohdistui voimakkaasti myös juutalaisiin. Juutalaiset toimivat usein puolalaisen aatelin tilanhoitajina ja veronkerääjinä Ukrainassa. Kasakat näkivät heidät sortavan järjestelmän edustajina. Kapinan aikana kymmeniä tuhansia juutalaisia surmattiin, ja satoja yhteisöjä tuhoutui. Tämä murensi juutalaisten turvallisuudentunteen ja taloudellisen pohjan.

2. 1600-luvun puolivälissä Puola-Liettua joutui Ruotsin ja Venäjän hyökkäysten kohteeksi. Sodat raunioittivat kaupungit ja kaupankäynnin, joista juutalaisväestö oli riippuvainen. Kun valtio kärsi tappioita, uskonnollinen suvaitsevaisuus väheni. Juutalaisia alettiin syyttää vastoin käymisistä tai yhteistyöstä vihollisten (kuten protestanttisen Ruotsin) kanssa.

3. Vastauskonpuhdistus ja uskonnollinen suvaitsemattomuus. Valtion heikentyessä ja ruotsalaisten hyökkäysten sekä 30-vuotisen sodan kiristettyä asenteita, sikäläinen katolinen kirkko sai enemmän valtaa ja se muuttui asenteellisesti aiempaa yksiaanisemmäksi ja torjuvammaksi toisin uskovia kohtaan. Myös juutalaisten oikeuksia rajoitettiin ja heihin kohdistuvat syytökset (kuten verirituaalisyytökset) yleistyivät. Juutalaisten oma keskuselin, Neljän maan neuvosto, lakkautettiin vuonna 1764, kun Puolan valtio pyrki keskittämään verotusta. Tämä heikensi juutalaisten mahdollisuutta ajaa omia etujaan.

4. Puolan jaot (1772–1795). Puola-Liettua lakkasi olemasta, kun Venäjä, Preussi ja Itävalta jakoivat sen alueet. Suurin osa juutalaisista päätyi Venäjän alaisuuteen. Venäjän keisarikunta oli huomattavasti antisemiittisempi kuin vanha Puola-Liettua. Juutalaiset pakotettiin asumaan niin sanotulla asutusvyöhykkeellä, ja heidän liikkumistaan sekä ammatinharjoittamistaan rajoitettiin ankarasti. Juutalaisten kukoistus Puola-Liettuassa perustui vahvaan, lakiin perustuvaan kuninkaan suojeluun ja taloudelliseen vakauteen. Kun aateliston valta kasvoi kuninkaan kustannuksella ja valtio ajautui sotiin, juutalaiset menettivät suojelijansa ja joutuivat sosiaalisen sekä uskonnollisen vihan kohteiksi.

Illalla oli vielä vuorossa tapaaminen reformiseurakunnan rabbin *Malgorzata Kordowiczin* kanssa. Keskustelu rabbi Kordowiczin kanssa avasi uuden ikkunan Varsovan juutalaisyhteisön

sisäiseen dynamiikkaan. Rabbi Kordowicz on myös aktiivisesti mukana Scriptural Reasoning -dialogissa. Mielenkiintoista suomalaisnäkökulmasta on se, että tässä dialogissa mukana oleva islamilainen yhteisö on ns. Gülen-liikkeen paikallinen, turkkilaisista koostuva seurakunta. Juutalaista osapuolta taas edustaa nimenomaan reformiseurakunnan rabbi. Tapaamisen päätteeksi rabbi Kordowicz johdatti ryhmän pistäytymään juutalaiseen yhteisökeskukseen, joka on monenlaista kulttuuritoimintaa toteuttava ja kaikille juutalaisille tarjoava ”palvelupiste” ja kulttuurikeskus. Huomattavaa on, että Varsovan juutalaisyhteisön rakenne on niin sanottu yhtenäisseurakunta, jossa katto-organisaationa on vain yksi yhtenäinen juutalaisyhteisö, mutta sen alla toimii eri suuntauksia edustavia seurakuntia. Varsovassa tämän yhteisön muodostavat ortodoksi- ja reformiyhteisö. Toimivaa konservatiiviseurakuntaa ei tällä hetkellä ole ja kaupungissa toimiva Habad Lubavitch -liike taas pysyttelee itsenäisenä. Lisäksi on olemassa erillisenä pysytellyt pieni reformisynagoga, jonka toimintaa molemmat tapaamamme rabbit kuvasivat hiipuvaksi.

TIISTAI 9.12. (Luterilainen kirkko ja teologinen akatemia, juutalainen hautausmaa ja Wiesz-aikakauslehti)

Tiistaiamun aloitti vierailu luterilaisen kirkon keskuksessa. Luterilainen kirkko (Kościół Ewangelicko-Augsburski w Rzeczypospolitej Polskiej / The Evangelical Church of the Augsburg Confession in the Republic of Poland; <https://en.luteranie.pl/>) on 61 000 jäsenellään vähemmistökirkko Puolassa, mutta samalla maan suurin protestanttinen kirkko. Kirkon konsistorin toimisto ja piispanistuin sijaitsevat Varsovassa. Seurakuntia kirkolla on 133.

Ryhmän isäntinä toimivat piispa Jerzy Samiec, kirkon kansainvälisten suhteiden johtaja Anna Wrzesińska ja teologisen akatemian professori Jerzy Sojka. Edellä mainituista professori Sojka on ollut aktiivinen juutalais-kristillisten suhteiden saralla, ja hän toiminut vuoteen 2024 saakka Puolan Council of Christians and Jews -järjestön varapuheenjohtajana. Mielenkiintoista oli kuulla, miten eivät vain juutalaiset vaan myös esimerkiksi luterilaiset saivat kärsiä natsihallinnon aikana. Kirkon II maailmansotaa edeltäneen ajan luterilainen piispa Juliusz Bursche ja hänen perheensä murhattiin, Bursche itse Dachausa Hitlerin käskystä. Hänen viakseen luettiin mm. kirkon puolalaistaminen.

Aamupäivän päätteeksi professori Jerzy Sojka johdatti ryhmän luterilaisen kirkon keskuksesta ekumeeniseen Kristilliseen teologiseen akatemiaan (ChAT, Christian Theological Academy; <https://chat.edu.pl/en/>), jonka uudehko toimitalo sijaitsee hieman kaupungin keskustan ulkopuolella Slodowiecin kaupungiosassa. Korkeakoulu on toiminut jo 60 vuoden ajan, ja sillä on täydet akateemiset tutkinto-oikeudet. Opetusta annetaan kahdessa tiedekunnassa, teologian ja sosiaalitieteiden tiedekunnassa. Teologisessa tiedekunnassa on evankelinen, ortodoksinen, vanhakatolinen ja helluntailainen linja.

Ryhmän ohjelma jatkui teologisen akatemian tiloissa keskustelulla Sisar Katarzyna (*Kasia*) Kowalskan kanssa. Sisar Kowalska on roomalaiskatolisen Notre Dame de Sion -nunnajärjestön (tunnetaan yleisesti nimellä Sisters of Sion) jäsen. Hän on paitsi puolalaisen juutalais-kristillisen dialogin ja yhteistyön keskeisiä vaikuttajia, myös International Council of Christians and Jews -järjestön varapuheenjohtaja. Keskustelun päätteeksi Sisar Kowalska johdatti ryhmän tutustumaan Varsovan juutalaiseen hautausmaahan (<https://cmentarzydowski.pl/en/about-cemetery/>). Hautausmaa on harvinaisuus, sillä se säästyivät tuholta läpi koko natsimiehityksen.

Hautausmaalta ryhmä siirtyi vielä päivän viimeiseen tapaamiseen katolisen Wiesz-aikakausjulkaisun (<https://wiesz.pl/>) toimitiloihin, missä käytiin keskustelu Wieszin päätoimittajan ja katolisen mielipidevaikuttaja *Zbigniew Nosowskin* kanssa. Nosowski on myös aktiivinen toimija katolis-juutalaisten suhteiden saralla ja toimii aktiivisesti Puolan CCJ:ssä. Mielenkiintoisena yksityiskohtana hän kertoi luterilaisille kuulijoille, että Dietrich Bonhoefferin elämäkerran ja kirjoitusten julkaiseminen 1970-luvun alussa auttoi älyllisesti kehittämään demokraattista vastarintaliikettä Puolassa. Nosowskin suhteen katolisen kirkon nykytilaan Puolassa oli kriittinen. Wiesz-lehti on tullut tunnetuksi muunmuassa kritiikistään sitä kohtaan miten Puolan katolinen kirkko on käsitellyt (tai jättänyt käsittelemättä) menneisyyden ja lähihistorian hyväksikäyttötapauksia kirkon piirissä. Nosowski suhtautui myös skeptisyydellä tulevaisuudennäkymiin kysyttäessä puolalaisten halukkuutta käsitellä avoimesti holokaustin ajan tapahtumia ja puolalaisten katolisten osallisuutta juutalaisten vainoamiseen. Hän näki tässä muutoksen tapahtuneen: jos tätä olisi kysytty 20 vuotta sitten, hän olisi vielä ollut toiveikkaampi, mutta ilmapiiri on koventunut. Tässä kuultiin samoja kaikuja kuin Sisar Kowalskan kuvaamissa tilanteissa viime vuosilta ja kuukausilta, joissa holokaustin muistoa esilläpitävät tahot (esim järjestäessään muistotilaisuuksia) saattavat kohdata hyvinkin aggressiivisia reaktioita jopa yksittäisten katolisten pappien taholta. Esimerkiksi Puolan Council of Christians and Jews järjestäessään vuotuisen holokaustin muistotapahtuman Varsovassa Nozyki-synagogan tuntumassa, joutuu kokoontumaan viereisen katedraalin pihamaalla, koska katedraaliin he eivät voi mennä kirkkoherran antisemitistisyyden vuoksi, puhumattakaan siitä, että häntä voitaisiin pyytää puhujaksi.

KESKIVIKKO 10.12. (Varsovan ghetto, gheton säilynyt arkisto)

Viimeisen päivän ohjelma alkoi Sisar Kasia Kowalskan opastamana kävelykierroksella Varsovan gheton alueella ja päättyi tutustumiseen Emanuel Ringelblumin ja Oneg Shabbat -ryhmän kokoamaan ja kätkemään sekä sittemmin löydettyyn Varsovan gheton arkistoon, joka on koottu Jewish Historical Instituten tiloihin (<https://www.jhi.pl/en/visit-us>).

Kävelykierros gheton alueella teki tärkeällä tavalla eläväksi kaupungin juutalaisten historiaa ja kohtaloa toisen maailmansodan aikana. Varsovan gheton tuhoamisesta huolimatta alueella on edelleen nähtävissä joitakin tuholta säilyneitä rakennuksia sekä muutamia jäänteitä esimerkiksi gheton muurista. Alueelle pystytetyt muistomerkit kertovat niin yksittäisistä ihmiskohtaloista kuin laajemmin esimerkiksi gheton kapinasta, joka oli muurien sisään suljettujen juutalaisten epätoivoinen yritys nousta sortajiaan ja vainoajiaan vastaan.

Jewish Historical Instituten museossa on esillä Ringelblumin arkisto -nimistä kokoelmaa. Historioitsija Emanuel Ringelblum ja maanalainen Oneg Shabbat (Sapatin ilo) -ryhmä keräsivät aineistoa Varsovan gheton asukkaista ja heidän elämästään. Ryhmän jäsenet onnistuivat keräämään huomattavan määrän aineistoa, joka haudattiin maitotonkassa ja metallilaatikoissa maan alle silloin, kun natsit tyhjensivät Varsovan ghettoa. Yhden holokaustista selvinneen Oneg Shabbat -ryhmän jäsenen avulla arkistot löydettiin sodan loputtua Varsovan raunioista. Arkisto haudattiin kolmessa osassa, ja yhtä osuutta ei edelleenkaan ole löydetty.

Näyttelyn nimi “What we’ve been unable to shout out to the world” on suora lainaus Oneg Shabbat -ryhmän jäseneltä, joka kirjoitti sanat haudatessaan arkiston ensimmäistä osaa maahan. Oneg Shabbat -ryhmän ponnistus arkiston keräämisessä ja piilottamisessa oli todella vaikuttavaa. Sen ihmeellinen selviäminen ja osittainen löytäminen oli monelle meistä liikuttava ja merkityksellinen kokemus. Varsovan gheton historia oli useimmille meistä ennen matkaa

melko tuntematon, ja se samoin kuin koko Puolan juutalaisten kohtalo aukeni uudella tavalla arkistoon tutustuesssa. Säilyneet postikortit, kirjeet ja piirrookset toivat gheton asukkaiden tunteet, pelot ja muistot lähelle, ja niiden säilyttämiseksi nähty vaiva tuntui uskomattomalta, kun ottaa huomioon minkä puutteen ja sorron alla Oneg Shabbat -ryhmän jäsenet tekivät riskialtista työtään. Ringelblumin arkiston soisi saavan yleisessä tietoisuudessa vielä enemmänkin huomiota.

ARVIOINTIA

Oli avartavaa tutustua aiempaa monitahoisemmin ja lähemmin yhden Itämeren maan ja samalla juutalaisten joukkotuhon keskuksen juutalaisuuden historiaan ja siihen kehitykseen, mikä saksalaisen ideologisen antisemitismin ohella johti juutalaisten tilanteen heikkenemiseen, vainoihin ja lopulta joukkotuhon. Tilanne ei kääntynyt kuin taikauskusta myönteiseksi toisen maailmansodan jälkeen, vaan sodan raaistamana oli heti Saksan jo antauduttua edelleen vainoa, ja vuoden 1968 antisemitistinen kampanja sekä myös nykypäivän heikkenevä tilanne, joka heijastuu osin myös Puolaan, opetti varsinkin Australian hanukka-juhlaan kohdistuneen iskun kontekstissa pitämään silmät auki ja jatkamaan antisemitismin vastaista työtä myös Suomessa ja työryhmän näkökulmasta etenkin kirkollisessa kontekstissa - myös ekumeenisesti.

Kontaktien luomisen ja verkostoitumisen ohella matkan antiin kuuluvat myös lukuisat pienet merkille pannut seikat. Tällaisiin mielenkiintoisin seikkoihin kuuluu muun muassa se, että myös Varsovassa toteutetaan kolmen uskonnon Scriptural Reasoning -trialogia pitkälti samaan tapaan kuin työryhmän toteuttamana on Suomessakin toteutettu jo vuosien ajan. Erityispiirteitä Varsovassa toteutettavassa kanssakäymisessä on reformijuutalaisen yhteisön aktiivisuus ja keskeinen rooli ja toisaalta myös meillä tuntemattoman (joskin kansainvälisesti hyvin tunnetun) gülenisti-liikkeen mukanaolo toistaiseksi ainoana muslimiorganisaationa.

Keskusteluissa ICCJ:n varapuheenjohtajan, sisar Kowalskan, kanssa pohdittiin mahdollisuutta tuoda suomalainen Kirkko ja juutalaisuus -ryhmä tiiviimmin ICCJ:n yhteyteen. Yhteistyö juutalais-kristillisten suhteiden kansainvälisellä kentällä on arvokasta. Omin päätöksin voimme taloudellisten voimavarojen salliessa tiivistää oma-aloitteisestikin ICCJ:n kokousten ja sen piirissä tuotettujen materiaalien seuranta ja niiden esillä pitämistä mahdollisesti yhteistyössä esimerkiksi ruotsalaisten ja puolalaisten kanssa. Ehkä voisimme esimerkiksi webinaarien sarjan kautta kartoittaa muutenkin Itämeren ympäristön kristillis-juutalaisten suhteiden nykytilaa, kun myös Liettuassa on Varsovan tapaan uusi komea Rainer Mahlamäen suunnittelema juutalaisuuden historian museo.